

**‘צרת הבת’ – צער גידול בנות וכיטויי
בשניים מספרי ההדרכה של היהודים הספרדים:
מעם לועז (1730)¹ ופלא יועץ², 1824³**

עליזה מיוחס ג'ניאו
אוניברסיטת תל-אביב

א. מעם לועז ופלא יועץ – ספרי הדרכה של היהודים הספרדים, זמנם ומקומם

מטרתו של הדיון הנוכחי היא להציג בפני הקורא שתי אנתולוגיות – מעם לועז, פירוש על ספר בראשית ומחצית מספר שמות; ופלא יועץ, ספר מוסר, ערוך על פי סדר אלפביתי – אשר נכתבו בהפרש של כמאה שנים ביניהם ואשר נועדו ללמד ולהדריך את היהודים הספרדים כיצד לנהל את חייהם.⁴ בפתח חיבורו הגדול מעם לועז כתב המחבר, ר' יעקב כולי, כי החיבור נועד לאפשר לקוראיו “ללמוד ולהבין מהו אורח החיים הנכון שיבור לו אדם בהתאם למה שצוותה התורה הקדושה וכן לדעת כל מה שהתרחש בעולם”.⁵ אף ר' אליעזר פאפו, בעל החיבור פלא יועץ, ביקש להעניק לקוראיו “עצה טובה קאמינא כפי קט שכלי וכפי אשר השיגה ידי ללמוד וללמד מפי ספרים איזוהי דרך ישרה שיבור לו אדם לעשות הטוב והישר

- 1 ר' יעקב כולי (ירושלים, בקירוב 1689 – קושטא – מן קושטאנדינא, היא אסתנבול – 1732), ספר מעם לועז, בראשית, מהדורת קושטאנדינא, 1823. להלן: מ"ל. על החיבור מעם לועז ראו: עליזה מיוחס ג'ניאו, “חיי יום יום בחוג המשפחה יהודית-ספרדית לפי פירושו של ר' יעקב כולי לספר בראשית בחיבור מעם לועז (1730)”, בתוך: מירי אליאב פלדון ויצחק חן (עורכים), נשים, זקנים וטף, קובץ מאמרים לכבוד של שולמית שחר ירושלים 2001, עמ' 139–171.
- 2 פלא יועץ, מאת ר' אליעזר בן יצחק פאפו (סארייבו, 1786 בקירוב – סיליסטרה, 1828), מהדורת קושטא, 1824; 1828.
- 3 פלא יועץ, בתרגום ללאדינו מאת ר' יהודה בן אליעזר פאפו, מהדורת יעקב שלוסברג (Jacob Schlossberg), וינה 1870. החלק השני של התרגום ללאדינו ראה אור באותה ההוצאה בשנת 1872.
- 4 על ספרות המוסר של היהודים הספרדים ראו: M. B. Lehman, *Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture*, Bloomington 2005, chs. 1, 2, 3, pp. 1-75. להלן: ליהמן.
- 5 מ"ל, דף השער: “ראנדרו איניטדיר איל ריז'ו די לה ויד'ה קי דיבי' די אזירסי לה פריסונה סיגון קומאנדרו לה ליי סאנטה אי טאמביין אה סאב'יר די טוד'ו לו קי פאסו איניל מונדרו...”.

בעיני אלוהים ואדם".⁶ ניתן אפוא לראות בשני החיבורים ספרי הדרכה של היהודים הספרדים. הדיון הנוכחי מתמקד בתיאור התפתחות יחסם של שני המחברים לצרת הבת: צער גידול בנות מאז לידתן ועד נישואיהן, כאשר היה אבי-הבת חייב לספק לה נדוניה ראויה. עם נישואיה, משתנה מעמדה של הבת: היא עוברת מרשותו של אביה לרשותו של בעלה ומוטלות עליה חובותיה של אישה נשואה.

ילקוט מעם לועז על התורה וחלק מהנ"ך נחשב ליצירה החשובה ביותר שנכתבה בשפת הלאדינו לדורותיה. מדובר ביצירה קבוצתית של עשרה מחברים, מגדולי הרבנים היהודים-הספרדים שחיו בגבולותיה של האימפריה העות'מאנית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, אשר נכתבה במשך מאה שישים ושש שנים. החוקר מיכאל מולכו (M. Molho), איש שאלוניקי, אוד מוצל מהשואה שהכריטה קהילה מפוארת זו, כתב כי

ילקוט מעם לועז הוא אינציקלופדיה עממית ומקורית, [המהווה] סיכום כולל בשימושם של מי שלא היו מצויים בתרבות העברית ואשר על כן נבצר מהם לפנות בעצמם אל המקורות על מנת ללמוד מתוכם את מה שחייב היהודי הממוצע לדעת על אודות עברו של עם ישראל, אמונותיו, המסורות שלו, האגדות, העקרונות המוסריים, החוקים, התקנות של צדקה, של חסידות, של הגיינה וכל כיוצא באלה.⁷

ההיסטוריונים אסתר בנבסה ואהרן רודריג קבעו בספרם יהודי ספרד בארצות הבלקן⁸ כי החיבור מעם לועז הגדיר את תווי דמותו של העולם הדתי העממי היהודי-הספרדי עד העת החדשה. הייתה זו היצירה הנקראת ביותר בקרב היהודים הספרדים בפזורה המזרחית שלהם: חיבור זה, כולו או אחד מכרכיו, נמצא אפילו בדלים שבבתים, אשר בהם לא החזיקו בדרך כלל ספרים אחרים זולתו.⁹ אבות אשר השיגה ידם נהגו להעניק את הספר כחלק מהנדוניה של בנותיהם. החוקרת אלדינה קינטנה בר-אשר קבעה כי ספרי מעם לועז נועדו לקריאה בקול רם בפני קהל שומעים, בבתי כנסת או גם בבתים פרטיים, כולל קבוצות של נשים.¹⁰ ידוע לי כי סבתי, אַם-אבי, הרבנית שמחה מיוחס לבית אלישר – אשר הייתה בת ונכדה לשני ראשונים לציון בירושלים (הרב יש"א ברכה אלישר ובנו הרב חמ"א אלישר) וידעה קרוא וכתוב לאדינו, בשונה מרובן המכריע של הנשים היהודיות הספרדיות בדורה (מן הסתם

6 פלא יועץ, קושטא (הערה 2), הקדמת המחבר. ראו גם: A. Meyuhas Ginio, "The attitude Towards Leshon Ha-Kodesh and Leshon La'az Literature: Me'am Lo'z (1730) and Pele Yoes (1824; 1870)", *El Prezente* 7 (2013), pp. 187-198

7 Michael Molho, *Le Meam-Loez, Encyclopédie populaire du séphardisme levantin*, Thessalonique 1945, p. 5

8 אסתר בנבסה ואהרן רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן במאות החמש-עשרה-העשרים, תרגמה מצרפתית ומאנגלית איה ברוריר ירושלים 2001, עמ' 74-76.

9 שם.

10 אלדינה קינטנה בר-אשר, 'מבנה השיח בספרי "מעם לועז" לר' יעקב כולי', פעמים 105-106 (סתיו-חורף תשס"ו), עמ' 151-180.

הודות לייחוסה המשפחתי) – הייתה נוהגת בימי שבת, לאחר ארוחת הבוקר (desayuno), כאשר שבתה כל מלאכה בבית, להזמין את שכנותיה ולקרוא באוזניהן פרקים מתוך מעם לועז. במשפחתנו נשמר העותק שהיה ברשותה: הפירוש על ספר בראשית, אשר הודפס בליוורנו בשנת 1822.¹¹ אפשר מאוד שתפוצתו הנרחבת של החיבור מעם לועז על כרכיו השונים נובעת מקיומן של קבוצות קריאה כאלו. השנים שבין מחצית המאה השמונה עשרה עד מחצית המאה התשע עשרה, קודם הופעתו והנחלתן של המודרנה וההשכלה האירופית-המערבית בעולמה של האימפריה העות'מאנית, היו תקופת השיא בתפוצתו ובהשפעתו של החיבור מעם לועז. כרכיו הודפסו בכל ארבעת מרכזי הדפוס של התפוצה היהודית ספרדית הים תיכונית: קושטא, שאלוניקי, איזמיר ולייוורנו, בפורמט המכובד של כרכים בגודל פוליו, כמתכונת מסכתות הגמרא.¹² במאה העשרים כבר לא הודפסו מהדורות נוספות של היצירה: תש כוחה לדבר אל ליבותיהם של המוני היהודים הספרדים.

יוזם הרעיון לחבר פירוש על התנ"ך בלאדינו היה ר' יעקב כולי. הוא נולד בירושלים סביב 1689 ומת בקושטא בשנת 1732, בהיותו כבן מ"ד שנים. מלכתחילה היה בדעתו לחבר פירוש על כל הארבעה ועשרים, לאמור כל ספרי התנ"ך, אבל מחמת מותו בטרם עת לא עלה בידו אלא לכתוב את הפירוש לספר בראשית ומחצית מספר שמות (עד פרשת תרומה). הכרך השני של בראשית יצא לאור אחרי מות מחברו ב-1733. הטעם להחלטתו של ר' יעקב כולי לחבר פירוש על התנ"ך בלשון הלאדינו היה שקיעתה הבוטה של ידיעת הלשון העברית בקרב היהודים הספרדים בזמנו ובמקומו.¹³ לנוכח התפוצה חסרת התקדים של היצירה, החליטו תלמידיו ומוקירי זכרו של ר' יעקב כולי להמשיך במלאכה, ור' יצחק מאגריזו השלים את הפירוש על חלקו האחרון של ספר שמות (פורסם בקושטא 1735; 1746-1747). מאגריזו חיבר פירוש לספר ויקרא (פורסם בקושטא, 1753) ולספר במדבר (פורסם בקושטא, 1764). ר' יצחק ארגואיטי פירש חלק, ג' פרשיות מתוך י"א, מספר דברים (פורסם בקושטא, 1773). בשנת 1933 הודיע החוקר משה דוד גאון כי גילה ט"ו עמודים הכוללים פירוש על חלקו האחרון של ספר דברים, שככל הנראה ראה אור בדפוס ב-1777. המעם לועז על חמשת ספרי החומש ידוע בספרות המחקר כמעם לועז הקלאסי.¹⁴ קבוצה שנייה של פירושי מעם לועז קרויה: מעם

11 Aliza Meyuhas Ginio, "The History of the Me'am Lo'ez. A Ladino commentary on the Bible", *European Judaism. A Journal for the New Europe*, 10, no. 2, (2010), pp. 117-125; especially: p. 122. See also: idem, PY *El Prezente* 7, pp. 187-195.

12 ראו: דעת לנבון, לקט מעם לועז בראשית. מוגש בכבוד ויקר ליצחק נבון, הנשיא החמישי לישראל ויושב ראש הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו. ליקט וערך אבנר פרץ, מעלה אדומים 2006, עמ' ל-לב.

13 ר' יעקב כולי כתב כי היהודים הספרדים בדורו "נו אינטיינדין לשון הקודש אי אפילו לוס קי סאב"ין לוס ביירב'וס נו אינטיינדין לו קי קיטאן פור לה בוקה. אי די דיאה אין דיאה סי ב'ה אפוקאנדו איל מילדאר אי אולב'ידאנדוסי לה ליי די לה ג'ינטי אי לוס ריז'וס דיל ג'ודיזמר". מ"ל, 7.

14 ראו: Pilar Romeu Ferré, *Las llaves del Meam loez. Edición crítica, concordada y analítica de los Índices del Meam loez de la Torá*, Barcelona 2000, pp. 9-46.

לועז במעבר. פירושים אלה נכתבו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. רחמים מנחם מיטראני מאדירנה כתב פירוש על ספר יהושע: כך ראשון של הפירוש הודפס בסאלוניקי, 1851. כך שני ראה אור בדפוס באיזמיר, 1870. כך זה נדפס אחרי מותו של המחבר. רפאל חייא פונטרימולי פרסם בדפוס פירוש על מגילת אסתר באיזמיר, 1864. הקבוצה השלישית והאחרונה של פירושי מעם לועז מכונה: מעם לועז החדש. פירושים אלה נכתבו בשני העשורים האחרונים של המאה התשע עשרה בידי אינטלקטואלים יהודים ספרדים, אשר הושפעו מהמודרנה ומהמחשבה האירופית: רפאל בנבנישתי פירש את מגילת רות (שאלוניקי, 1882). יצחק יאודה אבא פירש את ספר ישעיהו (שאלוניקי, 1892). שלמה הכהן חיבר את חשק שלמה, פירוש על קהלת (ירושלים, 1893). ניסים משה עבוד כתב אף הוא פירוש על ספר קהלת אשר נקרא אוצר החכמה (קושטא, 1898). חיים יצחק שאקי פירש את שיר השירים (קושטא, 1899). למרות ריבוי המחברים, קיימת אחידות רבה בין כל ספרי מעם לועז. דבר זה הוא פועל יוצא מהחלטתם של כל הכותבים לשמור על המתכונת שהציב ר' יעקב כולי בשעתו לפירוש אשר חיבר: סדר פרשיות התורה, בהתאמה לפרשת השבוע שנקראת בבית הכנסת. לצד גוף הטקסט מופיעים המפתחות. אלה אינם כמפתחות הרגילים שמציגים בסדר א"ב שמות, מקומות ועניינים, אלא סדרה של נושאים עצמאיים שמתמלאים בכל ספר וספר בהצבעות על מקומות פרטיים שמספרם משתנה מכרך לכרך. ר' יעקב כולי ביקש שהקוראים יקראו את החלק שנוגע לפרשת השבוע: מקצתו בבוקר, קודם שייצאו לעמל יומם, ומקצתו בלילה, קודם לכתם לישון. מטעם זה הכניס לחיבורו את המפתחות, כדי שיוכלו הקוראים להמשיך בקריאה ובלימוד מן המקום שירצו. ממשיכי דרכו של ר' יעקב כולי הלכו בעקבותיו גם בעניין זה.

כמאה שנים אחרי שהלך ר' יעקב כולי לעולמו פרסם ר' אליעזר בן יצחק פאפו, אשר נולד בסאראייבו (Sarajevo) (1789 בקירוב) ומת (1828) בסיליסטרה (Silistra), שם כיהן כרב הקהילה, ספר מוסר, אותו הכתיר בשם פלא יועץ. חיבור זה ראה אור בדפוס לראשונה בקושטא בשנת 1824.

המועד שבו ראה אור בדפוס חיבורו של ר' אליעזר פאפו היה תקופת השיא בתפוצתו ובפרסומו של החיבור מעם לועז. על פרסומו של החיבור הנדון, עוד במחצית המאה התשע עשרה, בבולגריה בה נמצאת העיר סיליסטרה, עירו של ר' אליעזר פאפו, אנו למדים מהזיכרונות שפרסמה החוקרת מאריז שוקרון (Maryse Choukroun) על סבה, אלברט קונפינו (Confino), לימים מנהל כמה בתי ספר שהקימה חברת כ"ח – כל ישראל חברים (Alliance Israélite Universelle).¹⁵ שוקרון מספרת כי סבה נולד בקארנאבאט (Karnabat) היושבת בהרי הקרפטים, למרגלות ההר רודופי (Rhodope), בשנת 1866. באותה עת בה נולד אלברט קונפינו נודע באימפריה העות'מאנית חבל הארץ בו שכנה עיר מולדתו בשם: רומליה (Rumelia) המזרחית; כיום שוכנת העיר במדינת בולגריה. משפחת קונפינו הגיעה מקטלוניה ליישוב זה מיד עם גירוש ספרד. המחברת מספרת על המסורת המשפחתית שהייתה נהוגה בבית סבה:

Maryse Choukroun, *Mon Grand-Père Albert Confino Ou 70 ans au Service de l'Alliance Israélite Universelle*, Paris. n.d... 15

“בשבת קמו בני הבית מוקדם בבוקר כדי ללכת לבית הכנסת. התפילה נמשכה עד שעה עשר לערך. ביציאה מבית הכנסת הגישו ערך עם ביסקוץ'יקוס וביצים חמינאדוס, והמתפללים שמו פניהם איש איש לביתו. ישבו מסביב לשולחן ואכלו את סעודת היום. עם סיום הסעודה, היו מי שפרשו לנוח והיו מי שהתאספו סביב אחד מבני המשפחה, אשר קרא בקול רם את הפרשה מתוך מעם לועז...¹⁶ במילים אחרות: בימים שבהם פרסם ר' אליעזר פאפו את חיבורו פלא יועץ לא סרה תפארתו של החיבור מעם לועז, ועוד עמדה בעינה שנים רבות לאחר מכן. ברם – בשונה מחיבורו של ר' יעקב כולי, אשר נכתב בלאדינו – כתב ר' אליעזר פאפו את חיבורו בלשון הקודש, בעברית. החלטתו זו של בעל פלא יועץ נבעה מרצונו להביא את דבריו לא רק בפני היהודים הספרדים, דוברי השפה הספרדית-היהודית וקוראי הלאדינו, כפי שביקש לעשות ר' יעקב כולי בשעתו, אלא לפנות גם אל קהל היהודים האשכנזים והאיטלקים, הסוחרים שאותם הכיר בעיר מגוריו סיליסטרה שעל גדות הדנובה. אלה האחרונים לא ידעו את השפה הספרדית-היהודית, אבל ידעו לקרוא בלשון הקודש. וכך כתב ר' אליעזר פאפו:

וחפץ הייתי לכתוב קונטרסי אשר כוונתי בהם לזכות את הרבים בלשון לעז רק מפני שלשון ספרדי אינו שוה לאשכנזים ואיטליני ושאר לשונות. (לכן בחרתי בלשון הקדש שהוא שוה ומועיל לכל הלשונות והנחתי מקום לאחרים אם ירצו לזכות לרבים מעמי הארץ שיעתיקום בלעז...¹⁷

אכן, מקץ ארבעים ושש שנים פרסם ר' יהודה פאפו, בנו של ר' אליעזר, תרגום ללאדינו של החיבור פלא יועץ,¹⁸ ובכך החזיר את חיבורו של אביו – “הספר הקדוש והנחמד, ספר פלא יועץ” – לארון הספרים היהודי-הספרדי. ר' יהודה פאפו הסביר בהקדמתו מה היה הטעם שבשלו החליט לתרגם את חיבורו של אביו מעברית ללאדינו: רבים מבני דורו, גברים ונשים, אינם יודעים את לשון הקודש, לאמור עברית, וזו זכות גדולה להגיש להם ספרי מוסר בלאדינו:

אגורה איי קי אג'וסטר די אזיר אונה קוזה, אי איס קי אין איל פלא יועץ די לשון הקודש אין לה ליטרה די לעז קי סינידו קי סי טופאן מונג'ה ג'ינטי, אומבריס אי מוז'יריס, קי נו סאב'ין מילדאר אין ליב'רוס די לשון הקודש, פור איסטו דיזי קי איס גראנדי מיריסימיינטו איל קין איסקריבי אי איסטאנפה ליב'רוס די מוסר אין לאדינו, וזכות הרבים תלוי בו.¹⁹

16 שם, עמ' 23.

17 אליעזר בן יצחק פאפו, ספר פלא יועץ, נדפס בקושטנדינה, שנת ויקרא שמו פלא יועץ תקפ"ה 1825, בדפוס השותפים ה"ר יעקב הלוי הי"ו וה"ר יוסף ענבי הי"ו, עמ כה. אני קראתי את המהדורה הראשונה ששמורה בספריית מכון בן-צבי בירושלים. חובה נעימה היא לי להודות לספרנים דהתם על עזרתם. ראו גם: Meyuhas Ginio, “Me'am Lo'ez and Pele Yoes” (Note 6)

18 פלא יועץ, 1870 (הערה 3): פ'ואי אג'ונטאדו אין לשון הקדש די איל חסידא קדישא ופרישא הרב המובהק כמוהר"ר אליעזר פאפו זיע"א אי פ'ואי טריזלאדאדו אין לאדינו פור מאנו די סו איז'ו הרב הכולל בישראל להלל כמוהר"ר יאודה אליעזר פאפו זלה"ה.

19 פלא יועץ, 1870 (הערה 3), הקדמת המחבר.

בדברי ההקדמה שלו לחיבורו פלא יועץ כתב ר' אליעזר פאפו:

ועתה באתי במגילת ספר כתוב עלי ועל זרעי ועל אנשי גילי, עצה טובה קאמינא כפי קט שכלי וכפי אשר השיגה ידי ללמוד וללמד מפי ספרים איזוהי דרך ישרה שיבור לו אדם לעשות הטוב והישר בעיני אלוהים ואדם, חן חן לה ואלקטה באמרים אמרת אלוה צרופה בדרך קצרה בספר אלפאביתא לשם יחוד קדשא בריך הוא ושכינתה ולקשט את הכלה(.). ובכן בהורמנותא דקדשא ברוך הוא ושכינתה קראתי שם הספר הזה "פלא יועץ" כי בתיבת פל"א רמוז שמי הדל באלפי אליעזר פאפו ס"ט, יועץ אנכי לעצמי ולאנשי גילי אנשי סגולה.....²⁰

שני ספרי ההדרכה הנדונים בזה עיצבו את דמותה של היהדות הספרדית בפזורה היסטורית שלה מאז המאה השמונה עשרה. יתרונו הגדול של החיבור מעם לועז, לשון האדינו שבה נכתב, הקנה לו מקום של כבוד בארון הספרים היהודי-הספרדי. יתר על כן: חיבור זה לדורותיו אף אפשר לנשים היהודיות ספרדיות, אשר ברובן לא ידעו קרוא וכתוב, וודאי שלא בעברית, ללמוד על תוכנו, כאשר הוקרא באוזניהן בלשונן, הספרדית-היהודית. עם זאת, בדורות האחרונים, כבר לא היה במעם לועז לדורותיו כדי להציג את התוכנות שהובאו בחיבור, לאחר שרבות מקהילותיהם של היהודים הספרדים נכרתו בשואה, וכיום, כשרבים מהיהודים הספרדים אינם מבינים לקרוא לאדינו בכתב רש"י.²¹ כנגד זה, הרי החיבור פלא יועץ, אשר נכתב במקורו בלשון העברית, משמש עד היום יהודים ספרדים ומזרחיים כמורה הוראה "איזוהי דרך ישרה שיבור לו אדם לעשות הטוב והישר בעיני אלוהים ואדם",²² וגידול בנות בכלל זה.

ב. לידת בנות

בספר בראשית, פרשת וישלח, פרק לה, פסוקים ט-טז, מתואר מעמד בית אל: כיצד נראה האלוהים אל יעקב אבינו וכיצד בירך אותו. הכתוב מוסיף ומספר כיצד, בהמשך הדרך בואכה אפרתה, הקשתה רחל אמנו בלידתה, ומתה. בפסוק יז מעלה הכתוב את דברי המיילדת, שאמרה לרחל היולדת: "אל תראי כי גם זה לך בן". ופירש רש"י: "כי גם זה נוסף לך על יוסף. ורבותינו דרשו: עם כל שבט נולדה תאומה, ועם בנימין נולדה תאומה יתרה [רש"י]". ר' יעקב כולי

20 פלא יועץ, תקפ"ה (הערה 17), הקדמת המחבר.

21 למן המהדורה הראשונה שלו, שהודפסה בקושטא, בשנת 1730, נדפס החיבור מעם לועז באותיות רש"י. פרסומו האדיר של החיבור האמור הביא לכך שרובה המכריע של הספרות והעיתונות בלאדינו מאז המאה השמונה-עשרה הודפסה באותיות רש"י.

22 פלא יועץ, תקפ"ה (הערה 17), הקדמת המחבר. מהדורה מודרנית של החיבור הופיעה בירושלים, דפוס משה דוד צוקערמאן, תרס"ג.

מסתמך על דברי רש"י, ואף מוסיף ומבאר אותם, לאמור: "קיוז' דיזיר קי ייא אב'יזימוס אין לה פרשה די ויצא קי קאדה אונו די לוס שבטים נאסייו קון סו נוב'יאיא(,) פ'אירה די יוסף קי נאסייו סולו. אגורה סאב'ריש קי איסטה ב'יז פארייו רחל 3 קריאטוראס די אונה ב'ינטראדה און איז' אי דוס איז'אס". להלן מלמדנו בעל המעם לועז על דרכיהן של המיילדות באותם הימים, שלא לומר ליולדת אם בן או אם בת ילדה, עד אשר תנוח היולדת מכאביה; שאם תדע שילדה בת – ייגרם לה צער שעלול לסכן את חייה:

אי אוזאנסה די לאס קומאדריס איס די נו דיזיר סי איס איז' או איז'ה אסטה קי ריפוזי לה פארידה די סוס דולוריס קי איי אלגונאס קי סי טומאן צער סאב'ינדרו קי איס איז'ה אי פואידין מורירסין סיינדרו איסטאן אין סכנה גראנדי. פור איסטו לה אינגאנייו לה קומאדרי אה רחל דיזינדרו קי לה סיגונדה קריאטורה אירה איז' פארה קי נו סי טומארה צער די פאריר דוס איז'אס די אונה.

לענייננו חשובה התיבה: "אוזאנסה"²³ – ביחס לדברים ששם ר' יעקב כולי בפיה של המיילדת הקדמונית עלומת-השם – שפירושה: הרגל, מנהג, נוהג שבעולם. במילים אחרות: כך היה מנהגן של המיילדות מאז ומעולם: בימי האבות, כמו גם בימי של ר' יעקב כולי אשר חי בראשית המאה השמונה עשרה. הטעם לדבר: לידת בת עלולה לגרום צער לאם היולדת ואף לסכן את חייה.²⁴

ר' יעקב כולי נתן ביטוי להלך הרוח שהיה מקובל בחברה היהודית-הספרדית לדורותיה, לאמור: אין שמחה בהולדת בנות. השקפת עולמו ועמדותיו של בעל מעם לועז על חיי היום יום בחוג המשפחה ובקהילה היהודית-הספרדית, ועל מעמדה של האישה בחברה זו בכלל זה, באו היטב לידי ביטוי בהערות, בהתבטאויות ערכיות ובתיאורים שהעלה אגב עיון ודיון בפסוקי המקרא. עלינו לזכור שר' יעקב כולי לא ראה עצמו מחדש ופוסק הלכות חדשות בתורה וברוך ארץ. להיפך, הוא הרגיש את היותו מלקט ומקבץ שהגיש לקוראיו סיכום של ההגות וההלכה היהודית עד ימיו שלו, מאסף לכל המחנות, מתקן ומסדר.

חשיבותו העצומה של החיבור מעם לועז היא בכך שנתן ביטוי נאמן ומהימן לחיי היום-יום של היהודים הספרדים כפי שהתקיימו בקהילותיהם אשר פרחו בשעתן באגן הים התיכון. יתר על כן: השפעתו של החיבור מעם לועז לדורותיו היא בכך שעיצב את פניה של החברה בקהילותיהם של יוצאי ספרד בפזורה היסטורית שלהם, בדורו של המחבר ובדורות הבאים, לפחות עד מפנה המאות התשע-עשרה והעשרים.

23 Usanza – הרגל, נוהג, מנהג. ראו: אבנר פרץ וגלדיס פימיינטה, המילון המקיף לאדינו-עברי לשון מאספמיא, מעלה אדומים תשס"ח (2007).

24 ראו גם: ע' מיוחס ג'ניאו, "אישקלאב'ה די סו מארידו", מבט על חיי היום-יום של האשה היהודייה לפי 'מעם לועז' לר' יעקב כולי", בתוך: ט' כהן וש' רגב, (עורכים), אשה במזרח, אשה ממזרח. סיפורה של היהודייה בת המזרח, רמת גן 2005, עמ' 25-33.

מכאן שמעמדה של האישה בחיבור מעם לועז אינו בגדר חידוש של המחבר, אלא הוא עולה בקנה אחד עם מעמדן המקובל בהלכה היהודית לדורותיה.²⁵ מעמדה של האישה, כפי שהוא מוצג בחיבור מעם לועז, הוא שולי ונחות, ומהווה פועל יוצא מהעונש שהוטל על חוה, האישה הראשונה, מחמת חטאה. ר' יעקב כולי מנה עשר קללות שהוטלו על ראשה של חוה, אם כל חי, כעונש על החטא שחטאה בהולכה אחרי עצת הנחש²⁶: הצער של נידתה מדי חודש בחודשו; דם הבתולים; צער ההריון ומשא העובר תשעה חודשים בבטנה; צער לידת נפל קודם זמנו, כך שכל חדשי ההריון היו לשווא; מכאובי הלידה שאין – כך כתב ר' יעקב כולי – חזק מהם בעולם;²⁷ צער גידול בנים: הנקתם, הלבשתם, נשיאתם בחיקה וניקיונם; לעולם צריכה אישה להלך כשראשה מכוסה, שלא ייראה שערה, אסור לה לדבר עם גבר זר ואל לה להיראות בפני הבריות ואף לא להשקיף מחלונה; וכאשר היא מיישנת את עוללה ושרה לו שיר ערש – אסור שיישמע קולה בין שכניה, ועליה לשיר לעולל בקול מהוסה. מכל זאת יכולה האישה להימנע אילו לא אכלה מאותו העץ! אילו לא היה יצר הרע בעולם לא היה דבר זה חשוב; אולם מאחר שהייתה זו האישה אשר גרמה לכך שנפקחו עיני הגבר, היא חייבת בדברים הבאים: עליה להיות כשפחה לבעלה, החייבת להכין לו את ארוחותיו יום ולילה ולכבס את בגדיו. הבעל יהיה בעל השליטה, המפקד והמצווה עליה, ואין לה זכות לסרב לדבריו; האישה אינה כשרה לעדות בשום עניין; וקללה אחרונה היא עונש המיתה: הואיל והאישה היא שגרמה שיבוא המוות לעולם – חובה עליה לקיים שלוש מצוות: נידה; חלה והדלקת שני נרות בערב שבת. כל אישה שאינה נזהרת באחת משלוש המצוות האמורות – תמות בלידתה. אולם מי שנוהרת באותן המצוות – תיגאל נשמתה, יימחל לה חטאה שהביאה מיתה לעולם, ותזכה לשכר טוב בעבור זאת.²⁸ לכאורה ניתן למצוא אמפתיה בדברים שכתב ר' יעקב כולי על מכאובי הלידה, ובלשונו "שאין כאב חזק כל כך בעולם"; ברם, אני סבורה כי היגר זה בא להעצים ולהאדיר את עונשה של חוה, ולא לנוד לה על סבלותיה. חובה על האישה להסתגר בדל"ת אמות בית המשפחה

25 ראו: רחל אליאור, "נוכחות נפקדות, 'טבע דומם' ו'עלמה יפה' שאין לה עיניים": לשאלת נוכחותו והיעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמציאות הישראלית", בתוך: יעל עצמון (עורכת), *התשמע קולי? יצוגן של נשים בתרבות הישראלית*, ירושלים תשמ"א, עמ' 42-82; מיוחס ג'ניאו, "חיי היום-יום של האשה היהודיה" (הערה 24); Lehman, *Ladino Rabbinic Literature* (Note 4), pp. 121-34; "בן נאה", *מגדר נשי והגבלתו בתקנות בענייני מוסר של יהודי האימפריה העות'מאנית*, *פעמים* 106-105 (סתיו-חורף תשס"ו), עמ' 150-127; A. Meyuhas Ginio, 'Perception and Images of the Four Biblical Matriarchs in Rabbi Ya'akov Khuli's *Me'am Lo'ez* (1730)', *El Prezente. Studies in Sephardic Culture. Gender and Identity* 3 (2009), pp. 219-239; especially pp. 224-226.

26 גם על אדם הראשון וגם על הנחש הוטלו עשר קללות, מ"ל 112-113.

27 מ"ל ע' 112: "...מונג'אס דולוריס קי טייני לה אורה די פאריר קי נו איי טאן פ'ואירטי דולור אין איל מונדר".

28 מ"ל, עמ' 112.

ואין מקומה ברשות הרבים: "כל כבודה בת מלך פנימה".²⁹ דבר זה אנו למדים מסיפור הנפילים אשר היו בארץ³⁰ ומפרשת דינה בת יעקב אבינו.³¹ עם כל זאת, עומד בעל מעם לועז על חובתו של הבעל לכבד את אשתו, כי בגינה שורה הברכה בבית,³² ואל לו להרים עליה יד, כי זהו "מעשה גויים".³³ היגר אחרון זה מסויג בכך שאם האישה מקללת את בעלה בפניו, או שהיא מבזה את חמיה או חמותה – מותר לבעל להכותה: "איש מותר די חארב'ארלה".³⁴ ר' יעקב כולי מציג את מעמדה הנחות והשולי של האישה כמצוות אנשים מלומדה: כך היה מאז ומעולם וכך יוסיף להיות. "בנוהג שבעולם" ("אוזאנסה"), כתב ר' יעקב כולי, "שהאישה לא תאכל עד אשר החל בעלה לסעוד את ליבו".³⁵

בכל זאת מסייג בעל מעם לועז את דבריו ומזכיר את גנותם של מי שמצטערים על לידת בנות. יתר על כן: יש חסרי דעת ובינה שמתייחסים בשוויון נפש למותן של תינוקות-בנות, ובפרט אם יש להם כמה בנות בבית: "אי איי אלגונס דיזמאלייאדוס קי קואנדו ליס מואירי אלגונה איז'א נו ליס פיזאן(,) ופרט סי טייני אלגונאס קואנטאס אין קאזה".³⁶ בעל מעם לועז מזהיר את מי שכך נוהגים, שיידעו כי כל תינוק שמת – מת בעוון אביו, והואיל וכך הדבר, כל מי ששכלו בראשו צריך לחשוב שבאשמתו אבדה נשמה מן העולם ויאה לו שישפוך דמעות וימרר בבכי, שכן בעולם הבא לא ימחלו לו על הדם – אפילו אם הייתה זו ילדה-בת.³⁷ הסיפא של מאמר זה אומרת דרשני: אפילו מתה על אדם בת ולא בן – "אאון קי אירה איז'ה" – הוא חייב להתאבל עליה, שכן כל תינוק שמת – מת בעוון אביו. מכלל הן אתה שומע לאו: היו מי שהקלו ראש במיתת תינוקות-בנות.³⁸

29 תהלים מה, 14. ראו גם מיוחס ג'ניא, "חיי יום-יום של האשה היהודיה" (הערה 24), עמ' 31, ושם גם בביבליוגרפיה.

30 בראשית כג. ראו: מיוחס ג'ניא, "חיי היום-יום של האשה היהודיה" (הערה 24), עמ' 31.

31 מיוחס ג'ניא, "המשפחה היהודית-ספרדית" (הערה 1), עמ' 161-162.

32 מ"ל, עמ' 167: "...קי סיימפרי סי אקאב'ידי איל אומברי אין איל כבוד די סו מוז'יר פורקי לה ברכה סי טופה אין לה קאזה פור סו קאב'זה".

33 שם. עם זאת, חרף אזהרות הרבנים וגינויים, הייתה הכאת נשים נפוצה למדי. דרישותיהם של הרבנים אינן עולות בקנה אחד עם הנהוג והמקובל בחיי היום יום בקהילות ישראל באימפריה העות'מאנית.

34 שם, עמ' 167.

35 מ"ל, עמ' 109: "אנסי איס אוזאנסה די לה מוז'יר די נו קומיר אסטה קי קונפסי סו מארירו אה קומיר".

36 מ"ל, 469.

37 מ"ל 469: "אי סיפאן פור סיירטו קי טודה קריאטורה צ'יקה קי סי מואירי איס פור פיקאדו די סו פאדרי אי סינינדו אינסי קיין טייני דעת דיב' פינסאר קי פ'ואי קאב'זה די מאטאר אונה אלמה קי פור איסטו לי קונב'ייני קי ייורי אי סי אמארגי מונג'ו פורקי אין איל אוטרו מונדו נו סי לי אינפריזינטאן לה סאנגרי אאון קי אירה איז'ה".

38 ראו גם: מיוחס ג'ניא, "המשפחה היהודית-ספרדית" (הערה 1), עמ' 164-165.

ג. חינוך הילדים

האב חייב בחינוך בנו: עליו ללמדו תורה וללמדו אומנות. הבן הוא ממשיך דרכו של אביו, והוא שיאמר קדיש על הוריו בבוא העת. ר' יעקב כולי כתב במפורש: "איל פרימרו קי סיאה משתדל קי נו סאלגה סו איז' עם הארץ"³⁹, שהרי תורתו של אדם מחייה אותו ומקיימת אותו ומחליפה כוחו, אפילו אם הזקין, או כשל בעסקיו ושוב אינו יכול לעסוק במלאכה.⁴⁰ אין הדין כך לגבי הבנות: שהרי הן אינן חייבות בכל המצוות כבנים. כבר הזכרנו את מצוות הנידה, החלה והדלקת הנרות שבהן חייבת בת ישראל. לכך יש להוסיף את חובת הטבילה שחלה על האישה היהודייה וצריכה להיעשות בלילה, לאחר שהאישה ספרה ז' נקיים. עליה לברך בעת הטבילה, ואם אינה יודעת לקרוא – היא אומרת בלשונה. בחיבור 'סדר נשים' (סידור די מוג'יריס) אשר ראה אור בדפוס בסלוניקי, 1550, נכתב שיש מי "שאנים מלמדים אותן [את בנותיהם]()", באומרם כי מלאכה רבה היא עד שתלמדה האותיות והנקודות ותבחינה הלשון(). וקצת מהם בחשבם שהתפללות הן ארוכות ושתתעסקנה בהן זמן רב ולא תוכלנה לשרת בניהן הקטנים עוללים ויונקים(), והאמת היא שהן אינן חייבות כי אם במעט מועד בהן".⁴¹ ר' יעקב כולי אינו פונה ישירות אל הבת ודורש ממנה שתקפיד לנהוג כבת ישראל כשרה; הוא אף אינו מצווה על אביה לעשות כך, כדרך שהוא עושה במקרה של אבות לבנים, כאשר, למשל, הוא מורה לאב להביא את בנו לבית הכנסת וללמדו להקשיב לתפילה ולומר אמן,⁴² אלא מצפה שקוראי ושומעי לקחו במעם לועז ילמדו ויסיקו את המסקנות המתבקשות בעצמם. ר' יעקב כולי מזכיר בחיבורו מעם לועז כמה פעמים, בהערות אגב, את גנותן של הנשים. כך הוא מעיר, בתיאור מעלותיה של שרה אמנו, כיצד הייתה הברכה שורה בבית שאותו ניהלה וכי "לא הייתה כשאר הנשים, שלא אכפת להן הוצאות הבית ואף אינן חושבות על חיסכון. כל שהן מבקשות הוא לחזור ולתבוע מהבעל שיעשה רצונן".⁴³ אין אנו מוצאים כאן פנייה ישירה

39 מ"ל, עמ' 161: בראש ובראשונה, צריך [האב] להשתדל שלא ייצא בנו עם הארץ.

40 ראו: A. Meyuhas Ginio, "Navegar kreaturas". L'éducation des enfants selon le commentaire de Ya'aqov Khuli des livres de la Genèse et de l'Exode dans le Me'am Lo'ez (1730), *Yod. Revue des Études Hébraïques et Juives* 11-12, (2006-2007), pp. 35-52.

41 ספר זה נמצא באוסף ה-Rara של בית הספרים הלאומי, וסימנו: RO (e) 99A681. ראו גם: מיוחס ג'ניאו, "חיי היום של האשה היהודייה" (הערה 24), עמ' 29-30; ראו גם: Ora (Rodrigue) Schwarzwald, 'Two Sixteenth-Century Ladino Prayer Books For Women', *European Judaism. A Journal for the New Europe* 43, no. 2, 2010, pp. 37-51. סלוניקי המאה השש עשרה, ירושלים: מכון בן-צבי, תשע"ב 2012.

42 מ"ל, עמ' 26: שם נאמר במפורש כי האב "טייני קארגו די אסינטארסילו [סו איז'] אה סו לאדו אנב'זואנדולי קי ריספונדה אמן". ראו גם: מיוחס ג'ניאו, "המשפחה היהודית" (הערה 1), עמ' 166, וכן הערה 40 לעיל.

43 מ"ל, עמ' 293: איס קי לה ברכה סי טופאב'ה אין קאזה קי אירה ריז'דורה נו קומו ריסטו די מוז'יריס קי נו ליס אינפירי דיל גאסטו די קאזה ני פינסאן אין איסקוזאר סולא מינטי לו קי בושקאן איס דיסבולארלו

של המחבר אל אבי-הבת, או אל אמה, או אליה עצמה; אלא משתמע מן הכתובים שההורים צריכים לדאוג לכך שהבת תהא אישה כשרה שעושה רצון בעלה. כנגד זה, למשל, בסיפור פרשת חיייה של לאה אמנו הזכיר ר' יעקב כולי את שבחה, שהייתה בוכה, עד כי נעשו עיניה רכות,⁴⁴ מחמת הצער שמא תיפול, כבכורה בבית אביה, בחלקו של עשו הרשע, שאף הוא היה הבכור בין בניהם של יצחק ורבקה.⁴⁵ בהמשך הדברים נראה כיצד התייחס ר' אליעזר פאפו בשעתו לאותו עניין.

עמדתו של ר' אליעזר פאפו בעניין צרת הבת אף היא מעידה על הלך הרוחות בזמנו ובמקומו. בערך "בת", בספרו שמציג ערכים לפי סדר הא"ב, אנו קוראים:

ראיתי מנהג רע באיזה מקומות שאיש כי יולד לו בת מרבים העם לעשות שחוק וליצנות. זה אומר הקור גדול וזה אומר הסרחון גדול וכהנה דברים הדברים של ליצנות עד שמי שנולדה לו הבת אינו מוצא מקום להחבא מגודל הרדיפה שרודפין אחריו בדברי שחוק וליצנות.⁴⁶

עינינו הרואות כי במהלכן של מאה השנים שחלפו מאז מותו של ר' יעקב כולי לא נשתנתה דעת הקהל בחברה היהודית-הספרדית בפזורה הים תיכונית שלה: אבי-הבת הוא תואר לגנאי. בעל הפלא יועץ אינו בורר במילים כדי לגנות נוהג זה, שבו הוא רואה התרסה כלפי שמיא, לא פחות:

ורע עלי המעשה. קורא אני עליהם לעג לרש חרף עושהו (משלי: יז, ה), כי הן הם מפלאות תמים דעים שהוא הנותן הבנים והבנות למי שירצה. נמצא שהמלעיג על לידת הבנות אך נגד ה' דברו מלבד איסור הליצנות כי רב הוא.⁴⁷ ויותר מזה יש שטות גדול בקצת בורים שאם ילדה אשתו זכר אוהבה ומכבדה כבוד גדול ואם נקבה תלד מרחיקה ואינו נכנס אצלה.⁴⁸ ורבה העזובה והעצבה ומה נואלו האנשים האלה. מה לו עם אשתו. האם היא הלכה לשוק ובחרה לקנות לו בת ולא בן?⁴⁸

ר' אליעזר מוסיף ומציין כי "הלא אפשר דבנתן עדיפן ליה מבניה באשר יהיה טוב מולן ומנת חלקן כאשר בעינינו ראינו כמה ששמחו בבת בין הבנים והיה מזלה ברוך מבנים".⁴⁹ במיוחד

אח סו מארדו פור אזיר סו גוסטו. לפנינו תיאור טיפוסי של האשה במקורות רבניים. ראו גם: מיוחס

ג'ניאו (Note 25) "Four Biblical Matriarchs", Meyuhas Ginio

44 בראשית, כט 16.

45 מ"ל, עמ' 326. ראו גם: Meyuhas Ginio, "Four Biblical Matriarchs" (Note 25). הכתוב מסתמך על התלמוד הבבלי, בבא בתרא קכ"ג עמ' א.

46 ובנוסף התרגום ללאדינו של ר' יהודה פאפו: "ב'ידי אונה אוזאנסה מוי מאנקה אין אלגונס לוגאריס קי איל קי לי נאסי איז'ה לי אין בורלה אי מאסקארה", פלא יועץ, 1870 (הערה 3), עמ' 90.

47 וכך נוסח התרגום ללאדינו: "איסטו איס אזיר מאנקורה גראנדי קון איל קריאדור קי איל איס איל קידה [קי דה] לוס איז'ס אי לאס איז'אס אי איסטו סון סיקריטוס די לוס סילוס", שם.

48 פלא יועץ, תקפ"ה (הערה 17), כג.

49 וכך נוסח התרגום ללאדינו: "אי מיז'ור איס איז'ה בואינה קי איז'ו נגיר", פלא יועץ, 1870 (הערה 3), עמ' 91.

הדברים אמורים בימינו, כותב ר' אליעזר, "כאשר הן רבים עתה עם הארץ ובני עליה הנם מועטים ורבים מכאובים לאבי הבנים על התורה ועל העבודה(,) מה שאין כן לאבי הבנות שאין עליו צרת הבת כי אם ללמדה מלאכת נשים ומדות טובות".⁵⁰ כאן אנו רואים חיוב מפורש של האב: "ללמדה מלאכת נשים ומדות טובות", ולא מצינו חיוב כזה מעטו של ר' יעקב כולי בשעתו. ברם, ר' אליעזר פאפו אינו מסתפק בחיוב האב ללמד את בתו "מלאכת נשים ומדות טובות", אלא תובע מן האב ומן האם לתת דעתם ולהשגיח על הבת. מן האב דורש בעל פלא יועץ להקדיש מאמצים ולפעול בכל כוחו למען אושרה של בתו, וממשיך וכותב:

ומצות האב על הבת להשיאה סמוך לפרקה... וצריך אב ואם שיעמדו על המשמר עליה בשבע עיניים לבל תחלל כבודה כי את אביה היא מחללת(,) ומצוה לשמוע דברי חכמים ולהקדים להשיאן באשר תמצא ידו וגם כן מצות האב להרבות לבתו מוהר ומתן כאשר תמצא ידו כדי למצוא לבתו בן זוג נאה(,) ⁵¹ וידוע מאמרם ז"ל שאמרו: לעולם ימכור אדם כל אשר לו וישיא בתו לת"ח [תלמיד חכם] (ויש הרבה עניים אשר תאוה נפשם ליתן את בתם לת"ח אבל מה יעשו שאין ידם משגת ליתן מוהר ומתן לפי צורך הת"ח".

חובה על אבות לבנות "לעשות כל אשר בכחם ולדלג על ההרים לקבץ כדי לזכות ליתן בתם לת"ח(,) ואם לא יוכלו עשות זאת או שאין בנמצא במקומו ת"ח(,) עכ"פ [על כל פנים] יבחר לו בחור טוב וזרע אנשים יודע ספר וירא ה'". להלן אנו קוראים ולמדים עד כמה גילה ר' אליעזר בשעתו חמלה ואהדה כלפי בנות ישראל ולא הקפיד עמן כדרך שעשה ר' יעקב כולי מאה שנים קודם לכן: ואל ימסור [האב] את בתו לעם הארץ רע מעללים שהוא כמשליך בתו לכלבים ותלונתה עליו יהיה כל ימי חייו כי עכר אותה ועוכר שארו אכזרי". צריך האב להיות "מתון קודם תיתן בתו לאיש ויבדוק אחריו יפה יפה עד אשר ידע בבירור מה טיבו ויראה אותו כי טוב הוא — אז יתן לו את בתו". ואמנם, כך בעל פלא יועץ, כבר אמרו רבותינו "כי מה' אשה לאיש והוא מזווג זיווגים ומושיב יחידים ביתה", ובכל זאת, אין דבר זה פוטר את האב מדאגה לבתו: "על כל איש לרחם על נפשו ועל נפש בתו ולהשתדל בכל עוז לבקש לה מנוח אשר ייטב לה ולו בעולם הזה ובעולם הבא(,) וישפוך נפשו לפני ה' כפעם בפעם על בניו ובנותיו שיזווג להם ה' זיווג נאה". במאמר מוסגר כותב המחבר: "וכבר כתבתי תפלה ע' [על זאת] וסמכתי בבית תפלתי"

עד כאן חובתו של האב. מכאן ואילך מפרט ר' אליעזר את תפקידיה של הבת. היא אינה פסיבית, אלא שומה עליה לפעול בכוחותיה שלה למען תזכה בזיווג נאה:

וגם הבת בעצמה אם יודעת לכתוב או לקרא מן הכתב, ילך אביה אצל חכם ויסדר תפלה (וגם על זה אניף ידי בס"ר) או היא בעצמה במסותרים תבכה נפשה ותתענה ותשפוך נפשה

50 פ"י, תקפ"ה (הערה 17), כג.

51 וכך נוסח התרגום ללאדינו: "אלקאנסאר פארטירו בואינו פארה סו איז'ה", פלא יועץ, 1870 (הערה 3), עמ' 91.

לפני ה' בדברים היוצאים מלבה ככל היוצא מפיה⁵²). ותתפלל אל ה' שיזמין לה זיווג נאה ת"ח ובחיק ירא אלוקים תנתן ושיהא זיווגה עולה יפה וגדולה תפלה לענין זה. צא ולמד מלאה שהיתה חלקו של עשו⁵³), וע"י שהרבתה בבכיה עד שנעשו עיני לאה רכות נפלה בגורלו של יעקב וזכתה להעמיד כמה שבטים אשר מהם יצא תפארת ישראל בתי כהונה ולוויה ובתי מלכות".

כזכור העלה גם ר' יעקב כולי את סיפורה זה של לאה⁵². כאן המקום להעיר שבעל הפלא יועץ אינו מסתפק בסיפור דמעותיה של האם לאה, אלא קורא לבת לעשות כמעשה לאה ולבכות שלא תינתן לעם הארץ. ועוד כותב ר' אליעזר פאפו:

והבת אשר היא תתהלל שלא תתן עיניה בעושר רק תתרצה להיות ברעב ובצמא ובערום ובחוסר כל ויהיה חלקה עם תלמיד חכם ירא ה' (,) ולכן תתלמד בכך כראוי לאשת ת"ח שיהיו עיניה יפות ולא תקפיד לו על תענוגי המאכלים ולא על התכשיטים ועל נוי המלבושים ותרגיל עצמה במיעוט שינה במיעוט שיחה בזהירות בזריזות וביתר מידות טובות וגם ה' יתן הטוב לה.⁵³

אם ניתן דעתנו על שבחיה של שרה אמנו בחיבור מעם לועז, נזכור כיצד מגנה ר' יעקב כולי את הנשים שעיקר מעייניהן לבזוז את ממונו של הבעל. בספר המוסר פלא יועץ מחייב המחבר, ר' אליעזר פאפו, את הבת שתעשה מעשה ו"לא תתן עיניה בעושר⁵⁴), רק תתרצה להיות ברעב ובצמא ובערום ובחוסר כל ויהיה חלקה עם תלמיד חכם" וגו'. ומוסיף ר' אליעזר פאפו וכותב:

והן אמת שאמרו חכמים שחייב אדם לקשט את בתו כדי שיקפצו עליה רבים, אבל הבת שהיא יראת ה' לא תתראה בפני הבחורים ובפרט כשהיא מקושטת, לבל יכשלו בה בהרהורי עבירה ובפרט בדורות הללו שרבו הפרוצים⁵⁵). וכבר אמרו בש"ס: למדנו יראת חטא מבתולה דר"י שמע לאותה בתולה שהיתה מתפללת: רבש"ע בראת ג"ע [גן עדן] בראת גהינם בראת צדיקים בראת רשעים... שלא יכשלו בני אדם וכן תעשינה כל הבתולות.

כללו של דבר:

כל כבודה בת מלך פנימה לא תראה החוצה אל העין והנה בערי ישמעאל נזהרות קצת בזה אבל בערי אדום פרוץ מרובה כי כן מנהג המדינות מנה"ג אותיות גהנם⁵⁴). ואשה יראת ה' היא תתהלל ולא תלך אחרי רבים לרעות ושכרה יהיה כפול ומכופל⁵⁵). וכתב בס' חסידים שנערה אחת לא היתה מתקשטת כלל כדי שלא יכשלו בה רואיה וזכתה לזיווג נאה חכם וחסיד.⁵⁵

52 השווה הערות 44 ו-45 דלעיל.

53 פלא יועץ, תקפ"ה (הערה 17), כג.

54 בהיפוך האותיות.

55 שם, כד.

תמונת עולמו של ר' אליעזר פאפו היא רחבה ומקיפה, והוא ער לשוני שהיה קיים באורחות החיים בין ערי ישמעאל לערי אדום. אין ספק שמקום הולדתו של ר' אליעזר פאפו, העיר סאראייבו, כמו גם מקום כהונתו כרב הקהילה, העיר סיליסטרה השוכנת על גדות הדנובה בצומת אסטרטגי של דרכי מסחר בין מזרח למערב באימפריה העות'מאנית, הסבו את שינוי גישתו של בעל הפלא יועץ לעומת בעל המעם לועז, אשר חי כל ימיו בערי ישמעאל, מאה שנים קודם לכן, ולא הצטרך לעניינין של ערי אדום. ראייה לדבר ניתן למצוא גם בערך "עריות" שמופיע בחיבור פלא יועץ, לאמור: "ישראל קדושים ונוהרים באיסור עריות(,) ובפרט היושבים בערי ישמעאל"⁵⁶. אף בערך "זנות" מדגיש המחבר כי "ישראל קדושים הם וגדורים בעריות(,) אבל יש ערים גדולות ובפרט בערי אדום דהגויים לא קפדי... ונמצאים יהודים ריקים בחורים וגם זקנים ואף שנשותיהם עמהם מים גנובים ימתקו להם והולכים אחר הזנות ומטמאים עצמם..."⁵⁷

בסימו של הערך "בת", בתרגום ללאדינו של ר' יהודה פאפו, מופיעה מעשייה שאיננה מצויה בטקסט המקורי בעברית. אפשר והטעם לדבר הוא שר' יהודה פאפו חשב לנכון להציע בפני קוראי החיבור פלא יועץ בלאדינו מעשייה מעין זו שבה היו מורגלים מקריאת החיבור מעם לועז המשופע בסיפורי מעשיות, כדי לסבר את אוזניהם של הקוראים והשומעים. מה עוד שהמעשייה האמורה יכולה להסביר הסבר היטב עד כמה העושר החומרי הוא ברחלוף – "לום גרושים נו סון פ'ירמיס אי לה ריקזה טייני אלאס קי סוביטו סי בולה"⁵⁸ – לעומת הלימוד שלעולם יכבד את בעליו. כזכור, כבר מצינו אצל ר' יעקב כולי, במעם לועז, דברים בשבחו של לימוד התורה שמחיה את בעליו אפילו לכשיזקין וייתש כוחו.⁵⁹ וכך לשון המעשייה בפלא יועץ:

מעשה אין און חכם קי איסטאב'ה ב'יאז'אנדו ב'יאז'אנדו אין אונה נאב' אי אב'יאה אין אייאה פאסאז'ירוס מירקאדיריס קון מונג'וס בייניס רופאס די מירקאנסיאס. לי דימאנדארון אל חכם קי ליס רישירה אונדי טייני סו מירקאנסיאה. ליס ריספונדייו קי לה טייני אין לוגאר קי דינגונו סי לה פואידי טוקאר. סי בורלארון די איל. פאסאנדו דייאס אינטרארון לאדרוניס אה לה נאב' אי לה סידיארון קי נו דישארון אין אייאה שריד ופליט. קואנדו סאלייו לה נאב' אה און פורטו, סאלייו איל חכם סי דיו אה קונוסיר לה ג'וייה קי איס אי לי ריסיב'ירון קון כבוד גראנדי. לי דיירון בואין בעל הבית. ליאנקוז'ארון בואינה ברכה. לום מירקאדירוס קי איסטאב'אן מורינדו אה לה אמברי...

כללו של דבר: הסוחרים שנשאו עמם סחורות ומלבושים איבדו את כל שהיה להם בעניין רע: שודדים השתלטו על האוניה שבה עשו את דרכם, ואילו החכם שתורתו עמו זכה לכבוד כשהגיעו לבסוף לנמל מבטחים, בעוד הסוחרים נמקו ברעב.

56 שם, סג.

57 שם, סח.

58 פלא יועץ, 1870 (הערה 3), עמ' 91.

59 ראו הערה 37 דלעיל.

לסיכום: אף ר' אליעזר פאפו גורס ש"כל כבודה בת מלך פנימה", כדרך שעשה גם ר' יעקב כולי בשעתו, אבל הוא מלווה את דעתו זו בתפקיד פעיל שהוא מקצה לבת: עליה להרגיל עצמה לחיים של הצנע לכת כדי שתהא ראויה לשמש אשתו של תלמיד חכם. חובה זו אינה מוטלת רק על אביה ואמה, אלא גם עליה אישית. אכן, כבר הזכרנו כיצד ביקר ר' יעקב כולי, בשעה שהזכיר את מעלותיה של שרה אמנו, את אותן נשים שכל רצונן לבזבז ואינן נותנות דעתן לחסוך; ברם ר' אליעזר פאפו אינו מסתפק בדברי ביקורת גרידא: הוא דורש מן הבנות לשנות את דרכיהן כדי שתהיינה ראויות לשמש רעיות לתלמידי חכמים. להלן נדרש ר' אליעזר פאפו לעניינם של עשירים שבוחרים להשיא בנותיהם לבני גילם, ר"ל: בני מעמדם ועשירים כמותם, תחת שיבקשו להשיא את הבת לתלמיד חכם:

ורייב לה' עם עשירי עם אשר כביר מצאה ידם הון עתק ומבקשים לזווג לבתם עם בחורים מבני גילם עשירים כמותם ופוחחים יד ליתן מוהר ומתן הזוזים לאלפים ולרבבות כדי ליקח בחורים שהם כלים ריקים מתורה ויראת ה' (').⁶⁰ ולא חכמו ישכילו שאם יעלה עושרם עד לשמים סוף סוף אין גופם ממון והוא מעותד לירד לטמיון. התעייף עיניך בו ואיננו.⁶¹

במאמר מוסגר ראוי לציון הנוסח הפשטני יותר של התרגום ללאדינו: "לעושר יש כנפיים ולפתע פתאום יעוף",⁶² במקום הנוסח הספרותי המלומד יותר של הפלא יועץ העברי: "התעייף עיניך בו ואיננו", (משלי: כ"ג, ה) לאמור: אך תיתן עיניך בו, והוא נעלם. ומוסיף בעל הפלא יועץ וכותב:

כאשר בעינינו ראינו כמה וכמה שבפרק נישואין היו עשירים מופלגים ואבדו העושר ההוא ובאו להיות נודדים ללחם (,) ואפילו בהיותו עשיר האשה ההיא חיי צער תחיה שעל הרוב אין בעלה עמה אלא הולך בדרכים בימים ובנהרות ולעולם הוא טרוד בפועליו ובחשבונותיו ומרבה נכסים מרבה דאגה משכימי קום מאחרי שבת אוכלי לחם העצבים (.) ומתוך שהוא כעוס מרבה קטטה עם אשתו על לא דבר (.) וביותר יגדל צערה אם היא יראת ה' בראותה את בעלה שאין בו יראת שמים ואינו זהיר במצות כמנהג רבים מעמי הארץ באופן שכל ימיה מכאובים. לא כן הנותן בתו לת"ח מה טוב חלקה ומה נעים גורלה וחלקו וגורלו בעה"ז ובעוה"ב [בעולם הזה ובעולם הבא] וכל ימי חייה תחיה ותמצא כבוד ושלל לא תחסר (.) ואילו היו מחשבות הבנות ואביהן גודל הנחת רוח ותבונה שיש לאשת ת"ח ולאביה בעוה"ז ובעוה"ב, היו מוסרים נפשם ומאודם על זה (,) ואפי' [ואפילו] אם תהיה נזונת מן הצדקה לא יהיה להם לחרפה.⁶³

60 התרגום ללאדינו מדבר על עשירים שהם "ב'אזייס די ליי אי די ג'ודזמו", פלא יועץ, 1870 (הערה 3), עמ' 91.

61 "לוס גרושים נו סון פ'רימיס אי לה ריקזה טייני אלאס קי סוביטו סי בולה", שם.

62 שם.

63 פלא יועץ, תקפ"ה (הערה 17), כד.

ועוד כותב ר' אליעזר:

ומה גם שבמקום שמפזרים להרבות מוהר ומתן לבני גילם היו יכולים להעשיר הת"ח שיהא מיושב על התורה ועל העבודה(.) וידוע מארז"ל [מאמר רבותינו ז"ל] שאמרו שכל הנביאים לא נתנבאו אלא למשיא בתו לת"ח שהוא מחזיק ביד לומדי התורה".

אמנם, כותב ר' אליעזר, לא אחת יקרה שאין "הת"ח רוצה בבית העשיר", אלא מעדיף לשאת לאישה בת ת"ח,

לקיים מארז"ל שאמרו: לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת ת"ח. והנושא אישה צריך לבדוק באחיה שרוב הבנים דומים לאחי האם ואם יתן איש את כל הון ביתו לת"ח באהבה שאוהב את הקב"ה ולקיים דבר חז"ל בוז יבוזו לו(.) אבל מ"מ [מכל מקום] כבר כתב בספר החסידים שאם הת"ח דחיקא ליה שעתא ורואה שהעשיר ובתו נפשו חשקה בתורה ומרבים לו מהר ומתן באופן שיוכל להיות מיושב על התורה ועל העבודה — אם לוקחה לא הפסיד וה' לא ימנע טוב ממנו ... בהיותו נושא אשה לש"ש [לשם שמים] ואכתוב עוד מה בער' זיווג. זאת התורה בין אב לבתו. ישמע חכם ויהיו מבין עוד מדעתו".⁶⁴

אכן, בערך "זיווג",⁶⁵ כתב ר' אליעזר פאפו: כי "זו מצוות האב על הבן כשהגיע להיות בן יח שנים ולכל היותר לבן עשרים לזווג לו אשה". ולהלן מוסיף בעל הפלא יועץ:

וגם על הבנות חיובא רמיא לחנכן ולהרגילן בכל מלאכות ובכל שליחות ובכל מידות טובות(.) וביותר שישתפקו במועט ושיהיו עיניהן יפות ושלא תהיינה עצלניות ולא דברניות ושתקום בעוד לילה⁶⁶ ושתעשה כל מעשה בזריזות ובנקיות... וכל סדר נשים הכשרות באופן שיהללוה בשערים מעשיה⁶⁷ ותמצא חן ושכל טוב(.) וביותר צריך זהירות על הבנות כי לא תדע מנת חלקם ואם ח"ס תמצא איש קשה וחמות ובני בית קשים והיה מלומדת בגדולות ובמדות גרועות אוי לה ולרוע מזלה וגם אשה יראת ה' היא תתהלל(.)⁶⁸ וחיובא רמיא על אביה ואמה לחנכה ולהרגילה בברכות.

כאן אנו קוראים דברים מפורשים: חובתם של ההורים להרגיל את בתם בברכות ולהעניק לה את הכלים להתמודד עם תנאים משפחתיים קשים: "איש קשה וחמות ובני בית קשים". אמנם בערך "אהבה" הזכיר ר' אליעזר פאפו "אהבת איש ואשה ש'חייב אדם לאהבה כגופו ולכבדה

64 שם.

65 שם, עה, עט.

66 משלי, לא על אשת חיל.

67 שם.

68 שם.

יותר מגופו',⁶⁹ אבל המציאות היומיומית בעולמו של המחבר הייתה שונה, והוא היה מודע לכך. אף הוא מסייג דבריו ואומר:

אפס כי לא ימנע באהבתו אותה מעבודת השי"ת, וכבר נאמר: אל תרבה שיחה עם האשה. באשתו אמרו שכל המרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו ובוטל מדברי תורה וסופו יורש גהנם.) ואמרו רז"ל ההולך אחר עצת אשתו נופל בגהנם. עיקר האהבה היא אהבת הנפש.) ועליו מוטל להזכירה בנועם שיח ולהדריכה בדרכי הצניעות ולהרחיקה מלשון הרע וכעס וקללה והזכרת השם לבטלה... מה טוב ומה נעים ללמד לה דברי מוסר ולהגיד לה דברי חז"ל.) ויתן אל ליבו מאמרם של חז"ל שדעתן של נשים קלות ואמרי אינשי: אשה שערה ארוך ודעתה קצר.) לכן ממנו צריך שיבא השכל ואם עוברת על דעתו מכעיסו ישמור רוחו ובל יכעס... ואין צריך לומר לבזותה ולקללה ולהכותה חלילה וחס כי זה מנהג בורים ריקים ופוחזים ונפשו הוא חובל. רק בפה רך וחיך מתוק יוכיחנה ועל כל פנים עול יסבול ויהי עולב ולא עולב ויקבל עליו דין שמים בשמחה...

כזכור הגדיר ר' יעקב כולי בשעתו הכאת אישה כ"מעשה גויים".⁷⁰ עם כל זאת, אין בעל הפלא יועץ מעניק לאישה שיקול דעת לבקר את בעלה, ולו גם במקרים הקיצוניים ביותר. אדרבא: הוא מזהיר אפילו את ה

אשה שנפלה בחלקה איש קשה במדותיו ובדעותיו נבזה וחדל אישים חסר כל טוב לא משום זה יקל כבודו בעיניה ותבו לו בלבה ח"ו.) רק על כל פנים תזהר בכבודו כטוב כחוטא כנקלה כנכבד כי דבר המלך מלכו של עולם עליה ומה לה בהדי כבשי דרחמנא כי אלוקים מושיב יחידים והוא מזווג זיווגים. על כן כל מה שמוטל עליה לעשות תעשה. הא למה זה דומה לאיש אשר המלך חפץ ביקרו ועשאו משנה למלך שכל העם חייבים לנהוג בו כבוד אפילו אם הוא איש צרוע או זכ כן הדבר הזה.) וכאשר תזהר האשה במצות נדה וחלה והדלקת הנר, כן תזהר בכבוד בעלה... ואמרו רז"ל אין לך אשה כשרה בנשים אלא שעושה רצון בעלה.⁷¹

גם בערך "חינוך" מדגיש ר' אליעזר פאפו כי "חובה ראויה" מוטלת על ההורים לדאוג לחינוכו של הבנות.⁷² יש לציין כי ערך זה מופיע בנוסח העברי, אך אינו מופיע בנוסח הלאדינו.⁷³ ברם, גם ר' יהודה פאפו מדגיש את חובתו של האב לדאוג לבנותיו, כשהוא כותב בתרגום ללאדינו

69 פלא יועץ, תקפ"ה (הערה 17), ה. בתרגום ללאדינו של ר' יאודה פאפו, בנו של ר' אליעזר, נכתב: "איל אומבריי איס חייב די קיריר ביין אה סו מוז'יר קומו סו קוארפו אי אונרארלה מאס די סו קוארפו" פלא יועץ, 1870 (הערה 3), עמ' 22.

70 מ"ל, 167.

71 פלא יועץ, תקפ"ה (הערה 17), עמ' ו.

72 שם, עמ' עח.

73 בנוסח הלאדינו מופיעים הערכים "חזוק" ואחריו "חבר".

של הערך "אהבת הבנים" (בתוך הערך: "אהבה") בחיבור פלא יועץ: "אי טייני איל פאדרי אוב'ליגו די קריאר אה סוס איז'אס סגון דיקלארימוס אין לה ליטרה די אהבת הבנים".⁷⁴ לאמור: האב חייב לחבב את בנותיו כדרך שאמרנו באות שעניינה אהבת הבנים.

ד. סיכום

חרף פער הזמן של כמאה שנים בין מועדי פרסומם בדפוס, נמצא שעמדתם של בעלי שני ספרי ההדרכה מעם לועז ופלא יועץ בסוגיית צרת הבת היא דומה. בשני המקרים, מעמדן של הבת בבית אביה ושל האישה בבית בעלה הוא שולי ונחות. ברם, בעוד שבעל מעם לועז מבקר את הנשים ואינו מצפה מן הבת או האישה לעשות מעשה על מנת לשפר את מעמדה, הרי בעל פלא יועץ, הגם שאינו מתעלם מהביקורת כלפי נשים ומביא כלשונן מימרות של חז"ל בגנותן, מגלה אמפתיה כלפי בנות ישראל, חרף כל מגרעותיהן. הוא מציע לבת לבכות ולהתפלל לרחמי שמים כדי שתזכה לזיווג ראוי ותהיה לאשתו של תלמיד חכם. מחבר זה דורש מן האבות לחנך את בנותיהם, ומן האמהות לשמור עליהן כך שתהיינה נשים כשרות שעושות רצון בעליהן. הוא דורש מאבי-הבת לעשות כל שביכולתו כדי להשיא בתו לתלמיד חכם ומבקר את אותם האבות שתרים אחר חתן עשיר לבנותיהם, במקום להשיאן לתלמידי חכמים, ובכך לתמוך בלומדי התורה. אין ספק שלא רק פער השנים בין מועד חיבורו של מעם לועז לבין מועד חיבורו של פלא יועץ הסב שוני זה, אלא גם המרחב הגיאוגרפי השונה שבו חיו ר' יעקב כולי ור' אליעזר ובנו ר' יהודה פאפו.⁷⁵

74 פלא יועץ, 1870 (הערה 3), עמ' 91.

75 על נושא זה כתבתי בפירוט במקום אחר. ראו: Meyuhas Ginio, "Me'am Lo'ez and Pele Yoes" (Note 6).